

ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פז • ד • תשפ"ב

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

התוכן

פתח דבר	463
בנימין איזק: אהרן אופנהיימר, 1940–2022	467
ורד נעם: אהרן אופנהיימר: חוקר ואדם	469
צחי וייס: פולמוס הרמב"ם ו'המקובלים'	475
אסף תמרי: 'עיר המקובלים'? צפת במאה השש עשרה כמרכז וכפריפריה	505
עיונים בהיסטוריה	
גיא מירון: המפנה האימפריאלי ועידן האפשרויות: מבט על ההיסטוריוגרפיה החדשה	549
ספרים ודברי ביקורת	
יגאל בלוך: הלוח העברי בין מתמטיקה להיסטוריה (עלי מרצבך וערן חביב, הלוח העברי הקבוע: תולדות ומבנה)	573
רלה קושלבסקי: ספרות השבחים באשכנז (שרה צפתמן, שבחי רבי שמואל ורבי יהודה חסיד: ראשיתה של ספרות השבחים ביהדות אשכנז)	578
יאיר מינצקר: הסיפור היהודי-האירופי בעת החדשה (שמואל פיינר, עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה, 1750–1800)	589
אבי פיקאר: מרעיון ערטילאי לפתרון קיומי (חיים סעדון, הציונות בתוניסיה: בין קולוניאליזם צרפתי ללאומיות מקומית)	593
מספרות המחקר	600
תקצירים באנגלית	XXIX

הסיפור היהודי-האירופי בעת החדשה

מאת יאיר מינצקך

שמואל פיינר, עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה, 1750–1800, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשפ"א, xii+771 עמ'

פרסום חלקו השני של ספרו של שמואל פיינר, 'עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה', הוא מאורע חשוב לכל המתעניינים בתולדות ישראל בעת החדשה. זהו ספר עשיר מאוד, כתוב היטב, חכם ומחכים, פרובוקטיבי לעיתים ותמיד מעורר מחשבה. הספר על שני חלקיו מציע דברים רבים, ובמיוחד מסגרת מושגית ומתודולוגית חדשה לסיפור היהודי-האירופי בעת החדשה, מסגרת שכל היסטוריון של עם ישראל יצטרך להתמודד איתה מכאן ואילך בצורה זו או אחרת, וכל חוקרי אירופה במאה השמונה עשרה יצטרכו להכיר. במילים אחרות, לפנינו יצירה היסטוריוגרפית מן המעלה הראשונה.

שני כרכי הספר יחדיו יוצרים את מה שפיינר מכנה שוב ושוב 'ביוגרפיה של המאה השמונה עשרה היהודית', כלומר תיאור חייהם של היהודים במאה השמונה עשרה, משל הייתה זו תקופה נפרדת שצריכה להיות מובנת במושגיה שלה. מפרספקטיבה היסטוריוגרפית רחבה, הרעיון של המאה השמונה עשרה כתקופה העומדת בפני עצמה איננו חדש, והוא עלה למעשה במסגרת הארגון מחדש של הפרויקט ההיסטורית הכללית של אירופה שהחל אחרי מלחמת העולם השנייה וממשיך גם בימינו. כיום המאה השמונה עשרה מובחנת לא רק מן העידן שנפתח במהפכה האמריקנית והצרפתית ('עידן המהפכות האטלנטיות' של אריק הובסבאום ור"פ פלמר) אלא גם מן המאות השש עשרה והשבע עשרה שקדמו לה ('העת החדשה המוקדמת' במובן הצר של הביטוי). אחת הטענות החשובות השזורות לאורך כל חיבורו של פיינר היא שגם בהיסטוריה היהודית ראוי לה למאה השמונה עשרה שיהיה לה קיום היסטוריוגרפי עצמאי. בכך פיינר חולק על היסטוריונים חשובים שכתבו לפניו על תולדות עם ישראל בעת החדשה, כמו ג'ונתן ישראל ודויד רודרמן, שלא ראו צורך להבדיל בין המאה השמונה עשרה למאות השש עשרה והשבע עשרה.

כבר בכרך הראשון, על המחצית הראשונה של המאה, הציג פיינר את התזה של הספר כולו. המאה השמונה עשרה, כך כתב, 'הייתה המאה הראשונה בעידן המודרני של היהודים'. התמורות העמוקות שהתחוללו בה עיצבו את החיים היהודיים במאות הבאות לא מכיוון שבני המאה השמונה עשרה מצאו תשובות חד משמעיות לנסיבות חייהם המודרניים, אלא מכיוון שבמובנים רבים היו הם אלה שהעלו בפעם הראשונה ובצורה ברורה את השאלות עצמן. לכן כבר בכרך הראשון היה חשוב לפיינר לטוות את קורותיה של התקופה לא באמירות כלליות או כוללניות אלא דרך קולותיהם של בני התקופה: כך במקרה של יוסף זיסקינד אופנהיימר, הוא 'היהודי זיס'; כך בסיפור של משה חיים לוצאטו (הרמח"ל); וכך גם בקורותיה של גליקל בת לייב, כותבת היומן היידי המפורסם. יהודים אלה ורבים אחרים הם אלה שחוו את האירועים הדרמטיים של

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פז (תשפ"ב)]

המאה על בשרם והבינו שהעולם מסביבם משתנה; והם אלה שהחלו לנסח את השאלות שדורות רבים של יהודים ישאלו לאחר מכן, עד עצם ימינו אנו.

בכרך השני של ספרו פיינר ממשיך באותה מתודולוגיה רב־קולית. הספר נחלק לשמונה עשר פרקים המסודרים בשלוש חטיבות: האירועים וההתפתחויות מאמצע המאה ועד שהשלטון הפולני רוקן את ועד ארבע ארצות מכל תוכן בשנת 1764; התקופה שלפני שנת 1782, היא שנת מפתח בהיסטוריה של המאה השמונה עשרה היהודית אליבא דפיינר; והחלק האחרון של המאה, שהסתיים באופן רשמי ב־31 בדצמבר 1800, כלומר יותר מעשור שנים מפריצתה של המהפכה בצרפת ועדיין ערב מלחמות נפולאון.

חלוקה כרונולוגית־סכמטית זו אסור שתטעה את הקורא. מפעלו של פיינר הוא מפעל רב־קולי אך גם סינתטי, שבבסיסו הרצון לבחון ולכרוך יחדיו תופעות שנראות במבט ראשון רחוקות מאוד זו מזו, הן גאוגרפית הן תמטית. לדוגמה, הפרק הראשון דן בפריבילגיה הכללית המתוקנת ובנהלים של היהודים בממלכת פרוסיה של פרידריך השני ('הגדול') משנת 1750, בתקנות ועד ארבע ארצות נגד רוכלות שפורסמו בשנת 1751, ובתחילתו של הפולמוס האנטי־שבתאי המפורסם בין יעקב עמדין ליהונתן אייבשיץ באותה השנה. כך, באותו פרק ממש, פיינר משרטט הן את ההיסטוריה הפוליטית של הקורפורציה היהודית בפרוסיה, הן את המתחים האינטלקטואליים הפנימיים באליטה היהודית בארצות הדוברות גרמנית, הן את ההיסטוריה החברתית־המעמדית של יהדות פולין.

הפרקים האחרים בחלקו הראשון של הכרך שלפנינו כתובים בצורה דומה. הפרק השני דן בתגובות לרעידת האדמה המפורסמת בליסבון בשנת 1755, במלחמת שבע השנים ובעליית הלאומיות הפטריוטית באירופה באותן שנים, וגם בקהילות יהודיות רבות; הפרק השלישי מתאר את קורותיהם של שני נוסעים יהודים חשובים באותן שנים: חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א) ושמעון (סיימון) פון גלדרן מדיסלדורף; והפרק הרביעי מרחיב את הדיון הן מערבה, בסיקור קורותיה של הקהילה היהודית באנגליה בעקבות 'חוק היהודים' של 1753, והן מזרחה בדיון בעלילת הדם נגד היהודים בו'יטומיר באותה השנה. בשלושת הפרקים האחרונים של חלקו הראשון של הספר פיינר מפליא לתאר, באותם עמודים ממש, את החיים הדתיים, החברתיים והפוליטיים של יהודי אירופה עד אמצע שנות השישים של המאה, כולל השערוריות השבתאיות־הפרנקיסטיות בממלכת פולין ותחילתה של תנועת החסידות במזרח אירופה, את ההיסטוריה של חיי היום־יום במספר קהילות יהודיות ברחבי היבשת, ונושאים אחרים כגון פשיעה, הגירה, ואף השאלה היהודית בראי הפילוסופיה של הנאורות האירופית אחרי שנת 1750.

היסטוריון פחות מיומן מפיינר היה אולי מציג את עושר התופעות והפרטים הללו באופן הגורם תסכול ואף בלבול אצל הקורא. לא כך הדבר כאן. ספרו של פיינר נקרא לעיתים כעין ספר מתח, שכן הצבתם של נושאים כה רבים זה לצד זה מעלה שאלות מרתקות – קצתן חדשות יחסית קצתן פחות – בנוגע ליחסים בין תופעות הנראות על פניהן רחוקות באופן לוגי וסיבתית. חסידות והשכלה, מלחמה וגלובליזציה תרבותית, פטריוטיות ותאולוגיה – כל אלה מתוארות כולן כשייכות לאותה מסגרת מושגית, לאותם חיים ולאותו עולם חווייתי. במהלך הבסיסי של פיינר מהדהדת התזה המפורסמת על המשבר הכללי של המאה השבע עשרה ותוצאותיו (יו טרבור־רופר, אריק הובסבאום), וכן עמודים מסוימים בספרו של יעקב כ"ץ 'מסורת ומשבר', אף שפיינר

חולק לחלוטין על כ"ץ בהיבטים רבים מאוד של עבודתו. אליבא דפיינר, הקשר בין כל התופעות המגוונות של המאה השמונה עשרה שריר וקיים לא מכיוון שהן השפיעו ישירות אחת על השנייה אלא מכיוון שכולן, כמעט בלי יוצא מן הכלל, היו תגובות שונות לבעיות המודרניזציה. חלקו השני של הספר, העוסק באופן כללי מאוד בשנים 1764–1782, ממשיך באותה דרך שסלל החלק הראשון. הפרק השמיני משלב דיונים באתגרים שניצבו בפני האוטונומיה היהודית בפולין-ליטא עם ביטולו של ועד ארבע ארצות ועם התפשטותה של פילוסופיית הנאורות באירופה באותן שנים, ואילו הפרק הבא דן ביחסם של כמה מנושאי הדגל של הנאורות האירופית אל היהודים והיהדות אך גם בפשע ובמיניות, במחלוקות באליטה הרבנית, בעליית תנועת החסידות במזרח אירופה ועוד. הפרק העשירי מתאר ממספר נקודות מבט את שנת 1772, היא אחת משתי שנות המפתח בתיאורו של פיינר את המאה השמונה עשרה היהודית כולה (השנייה היא שנת 1782). הפרקים האחרונים בחלקו השני של הכרך דנים גם הם בעניינים מגוונים ונושאים את הקורא על כנפי הדמיון בכל רחבי אירופה ואגן הים התיכון, מאנגליה ועד רוסיה, ומשבידה הרחוקה ועד צפת וירושלים.

כמו בחלקו הראשון של הספר, גם בפרקים אלה הקורא נחשף שוב ושוב לחוויותיהם של יהודים אינדיבידואלים. פיינר מנסה להבין את המאה השמונה עשרה בעקשנות כמעט סיופית כמאה שלא רק הושפעה מאנשים מפורסמים ובעלי כוח ושררה (פרידריך השני, קתרנה הגדולה ועוד), ולא רק מפילוסופים (וולטר, מנדלסון, שלמה מימון ועמנואל קנט), אלא גם ובעיקר מאנשים משכבות חברתיות נמוכות. הפניית המבט לסיפוריהם של אנשים מן היישוב היא הרבה יותר מהוספת צבע או פיקנטיות לנרטיב ההיסטורי הרגיל; זוהי טענה היסטוריוגרפית חשובה בפני עצמה. כפי שפיינר כבר הראה במחקריו הקודמים על מקורות ההשכלה במאה השמונה עשרה וכן בחיבורו פורץ הדרך על משה מנדלסון, גם ב'עת חדשה' מתחילות למעשה מגמות רבות, שהיסטוריונים מזהים עם מלכים או פילוסופים, זמן רב לפני כן בשכבות חברתיות נמוכות. כך, למשל, שאלת החילון נבחנת בספר לא רק אצל המשכילים אלא גם לאור לבושם או דרך דיבורם של אנשים מן היישוב. אליבא דפיינר, התרכוז גדולה מדי בעבודותיהם של פילוסופים ונסיכים מסלפת את ההיסטוריה. היסטוריה חברתית ותרבותית שופכת אור חדש לגמרי על מציאות העבר. יש סמליות רבה בכך שחלקו השלישי והאחרון של הספר מתחיל בשנת 1782, שנה שהיסטוריונים קודמים לפיינר (למשל דוד רודרמן) ראו בעבר כתחילתו של עידן חדש בהיסטוריה היהודית. לא כך אצל פיינר: 1782 היא תחילת סופה של תקופה ולא פתיחתו של פרק חדש, משל רק עתה יצאו היהודים מן הגטו (יעקב כ"ץ). בחלק זה של 'עת חדשה' הסיפור מקבל תאוצה ויוצר כמעט תחושה של דוחק: בסדרה של שישה פרקים כתובים היטב פיינר דוחס את סיפורן הדרמטי של שנות השמונים של המאה, כולל האירועים והמשברים שהובילו למהפכה בצרפת, השנים הראשונות אחרי 1789, הוויכוח על מעמדם האזרחי של יהודי צרפת, חלוקתה השנייה והשלישית של פולין, ועוד שלל תופעות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות שקצרה היריעה מלמנות כאן את כולן.

גם נקודת הסיום של חלק זה של הספר איננה מקרית. פיינר הוא היסטוריון חברתי ותרבותי של היהודים במאה השמונה עשרה, ואף שהוא מתעניין בהחלט באירועים גדולים שעיצבו את המאה, הוא מוצא עניין רב גם – ולפעמים בעיקר – בשאלות של מגדר, שיח וזהות המניעים

את השינוי ההיסטורי. אין פלא אפוא שהספר, שכרכו הראשון נפתח בסיפורה של גליקל בת לייב, מסתיים יותר מאלף עמודים אחר כך בתיאור חייהן של נשים כמו הנרייטה הרץ ורחל לזין בגרמניה. המאה השמונה עשרה של שמואל פיינר היא לא רק מאה של יהודים אלא גם של יהודיות (ולעיתים יהודיות לשעבר). גם כאן, כמו בהיבטים רבים אחרים, מתבלט שמואל פיינר כהיסטוריון פורץ דרך.

כמו כל ספר היסטוריה חשוב, 'עת חדשה' איננו רק תיאור של המאה השמונה עשרה אלא גם פרשנות שלה. הוא מחדד את מבטנו על התפתחויות ואירועים מסוימים אך גם מסיט את מבטנו מאחריהם. היסטוריה תרבותית של מקום וזמן סובבת הרבה פעמים סביב קולות של בני התקופה עצמה. לעיתים הדבר נעשה על חשבון היסטוריה חברתית כללית יותר, הבוחנת הרבה פעמים סטטיסטיקה ותהליכים סוציולוגיים רחבים. במקרה של 'עת חדשה' הקורא מוצף בקולות אנושיים מרתקים, קולות שבאים מכל רובדי החברה היהודית (והכללית). לעומת זאת אין בספר מפות או טבלאות כלשהן, וגם נתונים סטטיסטיים נדירים למדי. גם עולמם הפיזי של יהודי אירופה ואמריקה במאה השמונה עשרה אולי היה צריך לקבל תשומת לב רבה יותר במחקר מרתק וחשוב כגון זה, שכן גטאות, 'סמטאות יהודיות' או שטעטלעך לא היו במאה השמונה עשרה מושגים מופשטים אלא מציאות פיזית חשובה מאין כמותה. אינני חושב שהתייחסות לנושאים שכאלה תשנה מן היסוד את מסקנותיו של פיינר. עם זאת, יש לקוות שבמהדורות הבאות של ספר חשוב זה יקבלו ההיבטים הסטטיסטיים, הגאוגרפיים והפיזיים של חיי היהודים במאה השמונה עשרה מקום רב יותר.

העושר העצום של הנושאים שספרו של פיינר דן בהם כולל מדרך הטבע פרשנויות של המחבר שלא תהיינה מקובלות על כלל ציבור החוקרים. כך הוא, למשל, הסברו על חייו ומותו של 'היהודי זיס' בכרך הראשון של 'עת חדשה' וכך הדבר, להבדיל אלף אלפי הבדלות, גם בסיפורו של משה מנדלסון בכרך המונח לפנינו. כמו כן יש לציין, שבחינת האירועים בין השנים 1700–1800 דרך הפריזומה של המאה השמונה עשרה כתקופה בפני עצמה – כמוה ככל פריודיזציה בידיו האמונות של ההיסטוריון – יוצרת לעיתים קשיים. חייהם של יהודי החצר הגרמנים, למשל, שהיו כה חשובים לפיינר בכרך הראשון, נעלמים כמעט לחלוטין מן הכרך השני ללא הסבר כלשהו. הדבר נכון גם ביחס לשבתאות – האם המסגרת של המאה השמונה עשרה היא אכן המסגרת הנכונה לפירוש תנועה חשובה זו בתולדות עם ישראל?

מילת ביקורת אחרונה צריכה להיאמר על אותו יסוד בסיסי שנותן ל'עת חדשה' את צורתו הכללית ואת משמעותו הכוללת: הטענה שההיסטוריון יכול לכלול כה הרבה סיפורי חיים, אירועים והתפתחויות שהתרחשו במאה השמונה עשרה תחת מטרייה מושגית אחת, מכיוון שבצורה זו או אחרת כולם היו תגובות למודרנה. חשוב לציין בהקשר זה שהיסטוריונים 'כלליים' של המאה השמונה עשרה נזהרים היום מאוד, שלא כבשנים עברו, מתאוריות מודרניזציה; ובכל מקרה, לא קל לענות היום על השאלה: מהי המודרנה? במובן הזה, אותו ציר מרכזי שעליו סובבת עלילתו העשירה כל כך של 'עת חדשה' אינו יציב כפי שאולי נראה במבט ראשון.

ואולם אלה זוטות. 'עת חדשה' של שמואל פיינר, על שני כרכיו, הוא ללא ספק אחד הספרים החשובים שנכתבו בעשורים האחרונים על תולדות עם ישראל בעת החדשה. זהו ספר מרשים ביותר ומלא כטנא בתובנות חדשות ועמוקות.

Editorial Board: Prof. Yosef Kaplan – Chair; Prof. Albert Baumgarten, Prof. Isaiah Gafni, Prof. Avraham Grossman, Prof. Nadav Na'aman, Prof. Moshe Rosman, Prof. Yosef Salmon, Prof. Shulamit Shahar, Prof. Anita Shapira, Prof. Kenneth R. Stow, Prof. Israel J. Yuval.

Director of Publication – The Zalman Shazar Center: HAYA PAZ COHEN

Book Review Coordinator: DR. ODED COHEN

Executive Secretary, The Historical Society of Israel: DR. TSÉLA RUBEL

Published with the assistance of the Ministry of Culture and Sport; the Hebrew University of Jerusalem – Joseph J. and Dora Schwartz Fund and the Paula and David Ben-Gurion Fund for Jewish Studies established by the Federmann Family, Jack, Joseph and Morton Mandel Institute of Jewish Studies; Tel Aviv University; Bar-Ilan University – Faculty of Jewish Studies; The Open University of Israel

ZION, Jerusalem, P.O. Box 10477, Israel 9110401

Tel: 9722-5650444; Fax: 9722-6712388

E-Mail: history@history.org.il; Website: www.historical.org.il

ISSN 0044-4758 • Printed in Israel

© All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.
Typesetting: Irit Nachum • Offset Natan Shlomo, Ltd., Jerusalem

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL, JONATHAN J. PRICE

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXVII • 4 • 2022

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM
PUBLISHED BY THE ZALMAN SHAZAR CENTER